

Віктор Горобець

ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р.: РЕЗУЛЬТАТИ І НАСЛІДКИ

(З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН
ДОБИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

Українсько-московські політичні відносини середини XVII ст. протягом багатьох десятиліть і навіть століть привертали пильну увагу дослідників — істориків, юристів, політологів, що цілком зрозуміло з огляду на значимість зазначених подій не лише для долі українського та російського народів, але й історії Східної та Центральної Європи в цілому. Внаслідок такого поживавленого інтересу до проблеми побачили світ чимало розвідок і фундаментальних наукових досліджень, в яких висвітлено різноманітні її аспекти. Разом з тим, стосунки Війська Запорозького з московським царем є чи не найбільш політизованим сюжетом вітчизняної історії нового часу. Остання обставина справила негативний вплив на результати досліджень, привнісши до значної частини праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців чимало проявів заідеологізованості та політичної упередженості.

До того ж, хронологічні рамки досліджень, як правило, обмежувалися 1648—1654 рр.¹ (що зумовлювалося штучним локалізуванням історії Визвольної війни Переяславським актом), залишаючи таким чином поза увагою наступні драматичні та суперечливі роки Хмельниччини, які визначальною мірою

* Поділяємо думку В.Смолія та В.Степанкова щодо необхідності пошуку нової концепції Визвольної війни, оскільки існуюча не дає можливості повною мірою з'ясувати логіку історичного процесу середини XVII ст., спотворює його зміст².

вплинули як на характер еволюціонування козацької держави, так і на напрями розвитку українсько-московських відносин.

Українсько-московські контакти на державному рівні, започатковані широковідомим в історичній літературі листом Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р.², в ході визвольної боротьби українського народу стають не лише регулярними, а й перетворюються на один із пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

Несприятлива для утвердження української державності геополітична обстановка в регіоні, виснаження продуктивних сил України і, як наслідок, відчутна втрата військового потенціалу у поєднанні з існуючою перманентною загрозою нового польського вторгнення на початку 50-х років поставили перед українським керівництвом драматичну дилему: або визнати зверхність польського короля і відмовитися від їх здобутків у царині творення національної держави, або для збереження надбань визвольних змагань народу укласти військовий союз з іншими державами, навіть поступившись певною мірою власним суверенітетом. Найбільш вірогідними партнерами по антипольській коаліції в цей час були Отоманська Порта і Московське царство. Причому внаслідок насамперед одвічного релігійного антагонізму християнського та мусульманського світів спілка з одночасним московським царем була значно сприятливішою.

² У радянській історіографії цей документ активно використовувався для ілюстрації думки щодо первісного прагнення Хмельницького «возз'єднатися» з Росією³. Однак аналіз джерел переконливо спростовує дану тезу. Так, влітку 1647 р. царський уряд уклав з Варшавою оборонний антитатарський союз. З початком Визвольної війни та появою на українських землях військ союзника повстанців — Ногайської орди польська сторона активно контактує з московськими воєводами, закликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання допомоги для боротьби з татарами та повстанцями⁴. Реагуючи на інформацію польських урядовців, царський уряд 16 лютого надсилає наказ хотимському воєводі князю Болховському про підготовку до відбиття можливого нападу ординців, у квітні розпочинає мобілізацію в прикордонних з Україною повітах, а у другій половині травня віддає розпорядження Болховському та севському воєводі Леонтьєву виступити в похід. Достовірну інформацію про наміри московського монарха гетьман отримує з перехопленого повстанцями листа князя О.Трубецького до польського воєводи А.Киселя від 25 травня. Бажаючи дезавувувати негативні наслідки антикозацької кампанії польської сторони та запобігти втручання московських військ у конфлікт, Хмельницький у листі до царя, переданого через гінця Трубецького, повідомляв про причини повстання, змальовував військові успіхи козаків, порушує питання про надання повстанцям допомоги в разі наступу поляків, акцентуючи при цьому увагу на одночасності українського та російського народів і висловлюючи побажання бачити «православного християнського» монарха на польському престолі⁵.

Трагічність ситуації, що склалася для України наприкінці 1653 р., детермінувала характер спілки, укладеної протягом січня — березня 1654 р. (вважаємо, що остаточне оформлення Переяславсько-московської системи відбулося в середині року, після переговорів з московською стороною представників українського міщанства та духовенства). Зокрема, М. Грушевський зазначав з цього приводу: «Весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрям, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності., здатна бути опозицією Москві»⁶.

У ході українсько-російських переговорів, незважаючи на намір українського керівництва зберегти державну самостійність Війська Запорозького, обмежившись лише номінальним визнанням зверхності московського монарха, уряду Олексія Михайловича вдалося внести до підписаних документів положення, які певною мірою обмежували суверенітет України як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики. Зокрема, московська сторона відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, яким передбачалася виплата сюзерену щорічної заздалегідь визначеної суми данини (за аналогією з турецькою системою фінансових відносин з васалами). Натомість Москва конституювала такий порядок, при якому збирання податків з українського населення здійснювалося місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників — «тем людем, кого государь пришлет»⁷. Іншим не менш важливим обмеженням суверенітету Гетьманщини стала заборона її дипломатичних відносин з варшавським і стамбульським дворами та зобов'язання ставити до відома Москву про характер стосунків з іншими правителями⁸.

Проблема з'ясування правового змісту угоди 1654 р. вже давно привертає пильну увагу дослідників, науковий доробок яких є досить значним і, до того ж, містить вельми широкий спектр оціночних характеристик і дефініцій. Так, радянська історіографія в умовах диктату державно-партійних структур взагалі заперечувала договірний характер спілки, оцінюючи цю подію як акт «возз'єднання України з Росією», що став «закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів»⁹. Частина вчених (переважно російських) вбачає в подіях 1654 р. повну або часткову, тобто на певних умовах, інкорпорацію України Московським царством¹⁰. В. Липинський, І. Борщак, О. Оглоблин, С. Іваницький, у пізніших працях А. Яковлів оцінюють стосунки Війська Запорозького з Москвою, юридично визначені Переяславсько-москов-

ською угодою, як військово-політичну спілку антипольського та антикримського характеру у формі протекторату¹¹. Близьку за змістом точку зору відстоюють О. Ейхельман і С. Шелухін, котрі розглядають угоду як «договір союзу і гарантій», що закріплював персональний зв'язок Української держави з московським царем-«вотчинником»¹². Б. Галайчук для характеристики подій вводить поняття «квазіпротекторат»¹³. Крім того, В. Сергієвич, М. Василенко та інші розцінюють акт 1654 р. як персональну унію,¹⁴ натомість М. Дьяконов наголошує на реальному змісті унії¹⁵.

Серед існуючого розмаїття думок даної проблеми найбільш аргументованими та переконливими, на нашу думку, є твердження дослідників, котрі оцінюють Переяславсько-московський договір як такий, що конституював стосунки васалітету або точніше — номінального васалітету¹⁶. Адже, незважаючи на те, що доповнення, зроблені царським урядом у Москві, посилювали залежність Української держави від сюзерена, в цілому характер угоди відповідав змісту номінальної васальної залежності, при якій українська сторона зберігала недоторканим існуючий суспільно-політичний та соціально-економічний лад, територіально-адміністративний поділ, незалежність своїх збройних сил тощо.

Переяславсько-московський договір мав надзвичайно важливе політичне значення для емансипації українського суспільства з-під влади польського короля. До того ж, він юридично закріплював на міжнародному рівні владну структуру Війська Запорозького, відкривав сприятливі перспективи урівноваження військового потенціалу Речі Посполитої¹⁷. Отже, цілком справедливою, на нашу думку, є теза І. Крип'якевича про те, що «союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики»¹⁸, а тому вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини 50-х років XVII ст. підписання Переяславського акту було, безперечно, значним успіхом української дипломатії.

Разом з тим, українсько-московські контакти на високому державному рівні засвідчили наявність принципових розбіжностей у концептуальному баченні характеру спілки. Неоднозначно оцінили договір старшина та частина рядового козацтва, занепокоєні приведенням людної до присяги цареві, безтактністю московських дворян, конфліктними ситуаціями, що виникли між київськими воєводами та духовенством тощо. Про непорозуміння у стані союзників писала європейська преса. Що спричинило активізацію діяльності польської агентури, спрямованої на розрив спілки.

На середину 1654 р. напруженість у відносинах союзників могла значно посилитися в разі пропонованого відрядження в

Україну стольника М. С. Лодиженського, який мав провести перепис населення з метою його наступного оподаткування на користь царя¹⁹. Проте московська сторона (варто віддати їй належне) адекватно відреагувала на інформацію гетьманського уряду щодо небезпечності подібних дій у непевних умовах військового часу і відмовилася від реалізації задуманого. Навіть, незважаючи на рішучі протести проти виплати з царської казни грошового утримання козакам, детально обґрунтованого в ратифікаційному акті від 21 березня 1654 р.²⁰), у липні в Україну надійшло з Москви царське золото²¹), що повинно було стати вагомим аргументом на користь спілки з московським монархом.

Бойові операції союзників, що розпочалися в середині року на білоруських землях, створювали для української сторони сприятливі умови для продовження конструктивної діяльності в царині творення національної держави, оскільки вперше в історії визвольної боротьби театр бойових дій перемістився з української території. Однак саме на білоруських землях виявляються українсько-московські суперечності. Розвиток державної ідеї в Україні неминуче наштовхує її керівництво на думку про необхідність визволення всіх земель, населених українським етносом²², розширення території козацької держави. Білоруські землі, населення яких підпорядковувалося Київській митрополії, також розглядаються як спадок Київської Русі, тобто в тогочасному розумінні «руські», а отже, українські²³. Водночас уряд Олексія Михайловича наполягав на підпорядкуванні дому Романових усіх відвойованих у Польщі земель.

Трагічними для населення Східного Поділля стали розбіжності в оцінках союзниками військово-стратегічної ситуації в регіоні, нескоординованість дій гетьмана з воєводами О. М. Трубецьким і В. Б. Шереметьєвим, внаслідок чого військова кампанія другої половини 1654 — початку 1655 р. не лише не наблизила українське суспільство до заповітної мети — припинення бойових дій на його території, але й призвела до жахливого спустошення Брацлавщини.

Крім того, укладення угоди з Москвою спричинило важливе перегрупування сил у регіоні. Незважаючи на активну дипломатичну діяльність Хмельницького, спрямовану на збереження союзницьких відносин з Ордою, новий кримський правитель Махмед-Гірей у жовтні 1654 р. в ультимативній формі вимагав розриву спілки з царем²⁴, а на початку 1655 р. 30 тис. татарська орда об'єдналася з військами С. Потоцького для проведення спільної каральної операції на Поділлі²⁵.

Таким чином, українське керівництво, підводячи підсумки першого року союзницьких відносин з Москвою, констатувало як позитивні, так і негативні наслідки Переяславського акту. Разом з тим, очевидним був той факт, що головного результату — розгрому Польщі за визволення всіх українських земель — акція не досягла. До того ж, намітилися тривожні симптоми реалізації цього плану і в майбутньому.

За таких умов успіхи шведів на півночі Польщі, прибуття в Україну шведського посланця О.Ю.Торквата з метою погодження проведення операцій проти польських військ і заклик Карла Густава до пошуку взаєморозуміння при веденні бойових дій проти «спільного ворога», що містився в листі до Хмельницького від 26 серпня (с.с.)²⁶, відкривали сприятливі перспективи приєднання західноукраїнських земель, а тому були розцінені українським керівництвом як «початок нової ери» у військовому протистоянні з Речю Посполитою²⁷.

На тлі українсько-шведського зближення українсько-московські відносини з другої половини 1655 р. зазнають певного охолодження, що було викликано рядом чинників. Зокрема, одним із них стало на початку вересня запровадження нових царських титулів — великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський²⁸. Дана акція мала важливе політичне значення, оскільки штучно локалізувала території «Малої Росії» землями Наддніпрянщини і свідчила про наміри підпорядкувати західноукраїнські та білоруські землі безпосередньо Москві. Тому 10 листопада гетьман, незважаючи на протести командуючого московським корпусом В.Бутурліна, знімає облогу Львова, мотивуючи своє рішення у розмові з представником шведського короля тією обставиною*, щоб «...не допускать в крепости московских гарнизонов, к чему стремились москвитяне, ибо мы желаем, чтобы эта сторона и проход оставались свободными от москвитян., дабы иметь во всякое время свободное сообщение с вашим королевским величеством...»²⁹

Жваві українсько-шведські контакти сприяють ще більшому охолодженню союзницьких відносин Війська Запорозького з Москвою, оскільки остання з тривогою спостерігала за посиленням позиції Швеції в регіоні. Саме тому царська адміністрація

* Зазначимо, що були й інші, можливо, більш важливі обставини, які спонукали гетьмана до цього. По-перше, шведський король після здобутих у Польщі перемог планував приєднати землі Белзького, Волинського та Руського воєводств до шведської корони, а тому вимагав від українського уряду зняти облогу Львова. По-друге, на українські землі вторгся союзник польського короля — татарська Орда.

не пропускає до Чигирина шведського посланця Данила Калугера та, відповідно, до Стокгольма Кіндрата Бурлія, незважаючи на особисті клопотання з цього приводу Богдана, передані Олексію Михайловичу, І. Милославському та Л. Лопухіну³⁰. А самовільний відхід українсько-московських військ від Львова викликав настільки велике роздратування царя, що ксштував командуючому московським корпусом В. Бутурліну життя³¹. Іншим неприємним моментом для українсько-московських стосунків стало укладення Чигирином військового союзу з Кримом, хоч це був вимушений крок, викликаний загрозою татарського вторгнення, який не мав ніяких наслідків³².

Суперечки в стані союзників стали відомі в Європі. Так, на початку 1656 р. посланці цісаря поставили перед московськими боярами конкретне запитання: «Хмелницкой де Царскому Величеству верен ли и впред от него шатости в которую сторону не чаять ли?...у Свейских людей речь несется, будто Хмелнитцкой хочет поддаться под Свейскую Корону»³⁴. Незважаючи на відповідь царських урядовців, що гетьман «...верен во всем и шатости от него никуды не будет...»³⁵, уряд Олексія Михайловича був серйозно занепокоєний станом справ в Україні та зовнішньополітичною орієнтацією її керівництва.

Наприкінці 1655 — в першій половині 1656 р. Богдан веде надзвичайно жваву дипломатичну діяльність: обмінюється посольствами та проводить консультації з шведським і польським королями, кримським ханом, молдавським воєводою і трансільванським князем, причому не лише не погоджуючи своїх зовнішньополітичних акцій з московським двором, але й порушуючи зафіксовану в Березневих статтях заборону на зносини з Польщею і не повідомляючи сюзерену про мотиви й характер дипломатичних стосунків з іншими державами³⁶, що також суперечило положенням ратифікаційного акту 1654 р.

Інформація ж з цього приводу, що надходила до Москви від агентів, мала тривожний, а інколи і сенсаційний характер. Так, смоленський воєвода Б. Репнін у відписці від 17(27) березня повідомляв, що «козаки только ждут универсала от польского короля

* Зокрема, Павло Алепський стверджував, що цар «...сильно разгневался на Бутурлина и послал приказ отрубить ему голову... Узнав о гневе царя на него, Бутурлин выпил яду и умер»³¹. Принагідно зазначимо, що дехто з сучасних дослідників ставить під сумнів вірогідність цієї інформації³².

** Так, лише 2(12) жовтня 1656 р. київський воєвода А. Бутурлін повідомив центральний уряд про лист гетьмана, в якому останній ставив до відома московського представника, що «...у него с Венгерским и с Мультианским и с Волоским и с Крымским ханом учинен договор, что им быть в приязни...»³⁶

для виступлення в похід»³⁷. А мінський воєвода Ф. Арсен'єв доносив 4(14) червня, що «с гетьманом де с Хмельницьким король миритца, а на чем де у них мир будет, того де он не ведаєт»³⁸.

Саме тому 5 квітня (н.с.) в Україну поспішно надсилається додаткова інструкція думному дякові Л. Лопухіну (останній у цей час вів переговори в Чигирині), в якій міститься наказ розвідувати «усякими способами, чи вірний нам гетьман і полковники, чи нема в нім і в Війську Запорозькому якоїсь непевності, і коли є — то з чого вона пішла: з якоїсь причини чи з чиеїсь прелесної присилки»³⁹. У наказі стольнику В. Кікіну від 7 червня (н.с.) повторюється аналогічна вимога — «проводувать всякими мерами» про таємні зносини Богдана, «что у гетмана с турским султаном и с польским и с свейским королі и с мутянским воеводы и с венгерским Ракоцем ис крымским ханом делается»⁴⁰.

Активізація зовнішньополітичної діяльності гетьманського осередку була викликана значною мірою політикою Москви. Так, крім суперечностей, що вже мали місце в стосунках союзників, з кінця 1655 р. у діях царського уряду виявився ще один вкрай тривожний симптом, який міг перерости в нездолану перешкоду на шляху реалізації програми об'єднання українських земель. Уряд Олексія Михайловича, наляканий воєнними успіхами шведської зброї в Польщі, розпочав активну підготовку до війни з Карлом Густавом. У квітні 1656 р. до Варшави виїхав стряпчий Ф. Зиков, який мав передати царську грамоту Яну Казиміру та з'ясувати можливості досягнення перемир'я на московсько-польському фронті⁴¹. У травні Олексій Михайлович оголошує Швеції війну, а на початку літа московські війська розпочали наступ у Прибалтиці⁴². Польське керівництво, військам якого загрожувала повна капітуляція перед армією Карла Густава, охоче сприйняло московські пропозиції, відрядивши до Москви П. Голінського з повідомленням про прийняття посередництва віденського двору в справі мирного врегулювання⁴³.

Реакція українського керівництва на повідомлення про наміри московської сторони укласти перемир'я з поляками була різко негативною*. Влітку Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення у помилковості обраного ними курсу, застерігаючи, що «когда ныне ляхом посчаттится и шведа выгоняит...», то король і шляхта відмов-

* М. Грушевський стверджував, що на позицію гетьманського уряду вирішальний вплив справляли результати Росавської ради (початок травня 1656 р.), на якій перемогу здобула радикально-демократична партія Війська Запорозького, яка рішуче виступала проти примирення з Польщею⁴⁴.

ляться від взятих зобов'язань, і «...все землі на православную веру и на государство его царского величества побуждати будут»⁴⁵. Однак аргументи гетьмана не справили належного враження на московський уряд. Більше того, останній припускається в цей час ще однієї серйозної політичної помилки — українську делегацію, незважаючи на особисті клопотання Богдана до царя, «чтоб тем нашим послом на том съезде любовь свою показали...»⁴⁶, не було допущено за стіл переговорів. Дана обставина спричинила появу чималої кількості чуток й інсинуацій щодо змісту Віленських перетрактацій, створювала сприятливий ґрунт для антимосковської пропаганди в Україні як польським, так і шведським агентам, справивши в цілому негативний вплив на розвиток українсько-московських відносин.

Політичні наслідки Віленського інциденту для стосунків Війська Запорозького з Москвою в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський дослідник Я. Качмарчик стверджує, що Богдан спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно, оскільки понадрік чекав okazji, щоб «...зірвати нещасливий для козаччини договір з царем і тепер її мав»⁴⁷. Близьку до нього за змістом точку зору відстоює Д. Вернадський, котрий вважає, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, ще не завдало шкоди Україні, а тому з часом гетьман заспокоївся, хоч все-таки підозра залишилася — «медовий місяць царської вірності закінчився»⁴⁸.

Проте, на нашу думку, більш переконливо виглядають аргументи тих дослідників, котрі розцінюють події у Вільно як рубіжну віху в історії союзницьких відносин між двома державами. (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та інші). Зокрема, крайніх поглядів дотримується В. Липинський, стверджуючи, що акція московського уряду суперечила найважливішим політичним інтересам Української держави.

Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва царська протекція відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку Липинського, з цього часу пріоритетним напрямом гетьманської політики стає захист України від агресивних планів і дій Москви⁴⁹. Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними в оцінках, констатують, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького⁵⁰.

Насправді, відомості, що надходили в Україну з Вільно, мали могутній резонанс в суспільстві. Брак достовірної інформації про характер подій, що виник з вини московського керівництва, породжував чимало чуток і свідомих польських інсинуацій щодо змісту переговорного процесу та намірів царського уряду, а тому викликав в Україні хвилю занепокоєння та обурення. Так, наказний київський полковник В. Дворецький повідомляв А. Бутурліну, що старшина дуже стурбована інформацією, що надходить з Вільно, «и чают, что его царское величество указал их по-прежнему Польскому королю отдать...»⁵¹ Старець Печерського монастиря також доносив у Москву, «что мыслят... им быти выданным по прежнему Польскому королю»⁵².

За таких умов у першій половині жовтня в Чигирині проходять старшинські наради, на яких бурхливо дебатується питання про зовнішньополітичний вибір Української держави. Загроза політичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою планів приєднання до козацької держави західноукраїнських земель змушують гетьманський уряд скоригувати зовнішньополітичний курс, поклавши в його основу принцип надання пріоритетів союзам з вороже настроєними до Польщі державами. У контексті нової доктрини в жовтні Хмельницький підписує договір про дружбу з трансільванськими послами⁵³, а в другій половині січня 1657 р. поновлюється українсько-шведський діалог. Причому позиція Швеції щодо претензій Війська Запорозького на західноукраїнський регіон значно пом'якшилася внаслідок її великої зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками в умовах протистояння з Москвою. Так, уже в травні Карл Густав писав Богдану, що виникли нові обставини — «...нарушив клятвенное соглашение и без всяких поводов великий московский царь из Ливонии двинул против нас войско», і тому пропонував якнайшвидше надіслати послів для укладення союзу⁵⁴. У доповіді державній раді 17 липня (н. с.) король категорично заявив: «что касаетца козаков... то Мы намерены... постараться их с москвитянами разъединить, чем была бы достигнута не малая для Нас выгода...»⁵⁵

Хмельницький після Віленського ексцесу поводить себе як суверенний правитель, повністю ігноруючи результати московсько-польських переговорів. Так, 10 січня 1657 р. гетьман видає універсал про направлення козацького війська на допомогу Ракочі⁵⁶, що перекреслювало Віленські домовленості про припинення бойвих дій. Крім того, різким дисонансом з ними було продовження переговорів з шведською стороною, вироблення попередніх домовленостей щодо укладення договору про

дружбу з союзником Швеції—бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (червень 1657 р.)⁵⁷.

Разом з тим, оцінюючи стан українсько-московських відносин у зазначений час, не слід гіперболізувати глибину розриву сторін. Хмельницький, як і раніше, «...пильнував добрих відносин із своїм сильним союзником...»⁵⁸ Адже, не завершивши боротьби з Польщею, не вибивши остаточно «всю Русь з неволі лядської» та не забезпечивши гарантій нейтралітету татар, ліквідувати Переяславсько-московську систему було передчасно що могло мати для української державності найтрагічніші наслідки. Тим більше, дедалі очевиднішим ставав той факт, що шведсько-трансільванська орієнтація українського керівництва внаслідок непослідовності та нещирості контрагентів⁵⁹ не забезпечувала реалізацію його далекосяжних державотворчих задумів. Тому наприклад, восени 1655 р., знімаючи облогу Львова, «чтоб не допустить московських гарнизонов», гетьман наполегливо рекомендує шведському королеві не турбувати московську сторону «...без причины, ибо мы получаем от них большую помощь, имея много врагов... почему союз с ними оказался весьма полезным»⁶⁰.

Згодом в умовах московсько-шведської війни, ведучи переговори з послами Карла Густава, Богдан, незважаючи на висловлену раніше обіцянку «...быть на вашей королевской стороне... если же москвитяне без справедливой причины не перестанут действовать против вашего величества...»⁶¹, наполегливо проводить ідею необхідності примирення Швеції з Москвою, що відкривало б сприятливі умови для розгрому Польщі. Більше того, гетьманський осередок плекає надію створити українсько-шведсько-московський військово-політичний союз, що дало б можливість не лише нейтралізувати польські великодержавні претензії, але й локалізувати вплив Порти⁶².

Навіть після завершення Віленських перетрактацій, що мали антишведську спрямованість, Хмельницький не залишає намірів щодо посередницької ролі Війська Запорозького в процесі пошуку шляхів московсько-шведського порозуміння. Так, шведський посол Клаус Роламб у донесенні у Стокгольм від 14(24) квітня повідомляв, що гетьман направив до Москви посланця з метою переконати царя в необхідності примирення з Карлом Густавом⁶³.

Останні роки життя Богдана Хмельницького були досить продуктивними в плані утвердження в свідомості української еліти національної державної ідеї та подальшого зміцнення владних інституцій козацької держави⁶⁴. Тенденція посилення гетьманської влади (Богдан, як стверджував у серпні 1657 р. в Москві П. Тетеря, «рады не собирал, а владел всем один, что расскажет, то всем войском

и делают»)⁶⁵ в останній рік життя легендарного гетьмана викристалізовується в ідею спадковості верховної влади в Україні. Корсунська рада (квітень 1657 р.) з ініціативи Богдана обирає його сина Юрія офіційним спадкоємцем на регіментарство, узаконивши передачу булави оstackьому після смерті батька⁶⁶.

Водночас гетьман прагне легітимізувати заховання влади в династії Хмельницьких також шляхом його визнання на міжнародному рівні. З травня до Москви вирушає гетьманський посланець Ф. Коробка із завданням порушити клопотання перед патріархом Ніконом і царем Олексієм Михайловичем щодо приїзду їх до Києва з метою благословення гетьманича на регіментарство⁶⁷. Крім того, з'ясовуються перспективи визнання даного акту польським королем. Так, згідно з інформацією волинського каштеляна С. Беневського, котрий у квітні перебував у Чигирині, Хмельницький у розмові з ним заявив: «Хоч я присяг цареві московському, що не буду воювати против Ракоція і короля шведського, та нехай король й. м. дасть гетьманську булаву Війська Запорозького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав, то зараз... пішле на поміч військо, скільки буде потрібно»⁶⁸.

Відсутність будь-яких юридично оформлених зобов'язань Юрія Москві вселяла українському керівництву надію на можливість приведення правових норм українсько-московської спілки у відповідність з фактичним станом речей на середину 1657 р. Нагадаємо принагідно, що ратифікаційні акти спілки — так звані Березневі статті — не були широковідомі в Україні, оскільки Богдан, незадоволений доповненнями московської сторони, які обмежували суверенітет Війська Запорозького, не оприлюднив їх (так само він зробив дещо раніше із Зборівським договором)⁶⁹ і «як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер... не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом до скріплення своєї влади і держави»⁷⁰.

Тому, аналізуючи рівень виконання сторонами умов договору, зазначимо, що гетьманський уряд не дотримувався жодної з конституйованих у 11 статтях від 21 березня 1654 р. норм, які регулювали фінансову сферу (пункти 1, 2, 4), майже повністю ігнорував обмеження в царині зовнішньополітичної діяльності (пункт 5). Крім того, не виконувалося положення про 60 тис. козацький реєстр, закріплене як у вказаному документі, так і в жалуваній грамоті Війську Запорозькому від 27 березня⁷¹. З вини царського уряду втратили силу домовленості про надання Україні військової допомоги в боротьбі з Польщею (пункти 7 і 8)⁷². Покладаючи надії на сприятливий розвиток ситуації, насамперед на міжнародній арені, що надало б можливість

анулювати невідгідні для України обмеження її суверенітету, та не бажаючи передчасно зв'язувати сину руки в стосунках з Москвою, Хмельницький відхилив пропозицію про приведення гетьманича до присяги цареві, обмежившись запевненням, що той неодмінно складе таку присягу, коли стане правити в Гетьманщині, тобто після смерті батька⁷³.

Незалежна політика Богдана, зокрема, ігнорування ним договірних умов, викликали негативну реакцію московського уряду. Причому договірні принципи, зафіксовані у Березневих статтях, останній розцінював як стартові умови на шляху більш тісної інтеграції України під скіпетром Романових. У контексті вирішення даного завдання вже на початку 1655 р. А. Матвеев повідомив гетьмана про наміри Олексія Михайловича зробити Київ своєю другою столицею та збудувати там «малий царський двір», а також запровадити в українських містах інститут царських воєвод⁷⁴. Наступного року в наказі Л. Лопухіну (квітень 1656 р.) знову порушується питання про воєводську форму правління в Україні — «без воєвод в черкаских городех быть непригоже»⁷⁵. Зазначимо, що йшлося не про військових аташе царя в Україні, а про представників державної адміністрації Москви, наділених певними владними прерогативами щодо місцевого населення — «...жилицких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и расправу учнут чинить добрую»⁷⁶. Наміри московського двору посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчує нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви 29 квітня (н.с.) 1656 р.⁷⁷

Тактовні заперечення гетьмана проти посилення владних повноважень Москви в Україні в непевних умовах військового протистояння з Польщею спочатку справляють на царя та його оточення належний вплив. Однак після Віленського інциденту занепокоєння Москви політикою союзника значно посилюється. Дипломатичні кур'єри з Варшави та Відня, московська агентура в Україні та прикордонних з нею регіонах регулярно доносять уряду Олексія Михайловича інформацію про подальше шведсько — та трансільвансько-українське зближення, підготовку (попри положення Віленських домовленостей) антипольської коаліції за участю Війська Запорозького, наміри гетьмана надати допомогу трансільванському князю Ракочі — супернику московського монарха на польський престол.

Переконливим доказом нелояльності Хмельницького щодо корони Романових стала військова акція козаків на чолі з А. Ждановичем, проведена незважаючи на царську заборону виступати на Польщу, «чтоб тем с его царского величества стороны

к нарушенню посольського договору причини не учинить...»⁷⁸ Саме тому з початку 1657 р. московські політики приділяли справам в Україні надто пильну увагу. Протягом першої половини року в Гетьманщині побувало п'ять московських посольств, на чолі яких стояли такі впливові сановники та знавці українських справ, як А. Лопухін, В. Кікін, Ф. Бутурлін, А. Матвеев та І. Желябужський. Причому зростання кількісних показників супроводжувалося переконливою зміною якості. Так, уже наказ стольника Кікіна (лютий 1657 р.) був досить симптоматичним у плані зміни загальної тональності московської політики — «Москва ніколи ще не брала такого прикрого тону у відносинах до гетьмана, закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сюзерена...»⁷⁹

Ще більш виразно проступають обриси концептуальних засад нового курсу московського уряду щодо України в матеріалах посольства Ф. Бутурліна (травень — липень 1657 р.). Основні претензії до Чигирина, висловлені Бутурліним, полягали у зволіканні із запровадженням в українських містах Інституту царських воевод, невиконанні взятих зобов'язань щодо надходження податків до царської скарбниці, експансії козацького війська на білоруських землях, відмові у наданні земельних наділів у Києві стрільцям місцевого гарнізону, не приведенням до присяги гетьманича⁸⁰. Водночас виразно прослідковується головний подразник українсько-московських стосунків, який викликає напруження у ході перетрактацій, — дії гетьманської адміністрації на зовнішньополітичній арені, а саме: укладення союзницької угоди з Трансільванією та «...злее того, что...гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества Свейским Карлом Густавом королем...»⁸¹

У середині року проходить апробацію ще один напрям московської політики в Україні, який набув завершеного вигляду вже за гетьманства наступника Богдана — Івана Витовського. 1(11) червня в Україну відряджається царський дворянин І. Желябужський, на якого уряд поклав завдання не лише з'ясувати стан справ у Війську Запорозькому, суспільно-політичні настрої окремих станів і суспільних груп, але й вести рішучу антигетьманську агітацію, ревігравши карту міжстанових і соціальних суперечностей, що дедалі гучніше заявляли про себе в Україні, та активно декларуючи третейські функції московської монархії в конфліктах, що розгоралися.

Місія Желябужського увінчалася цілковитим успіхом. До Москви емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських і москвофільських настроїв у Війську Запорозькому, яку

так потребував уряд, незадоволений політичним курсом Богдана, плекаючи надію змусити його виконувати взяті зобов'язання, навіть у крайньому випадку апелюючи безпосередньо до українського суспільства. Так, він повідомляв, що стародубський війт у розмові з ним заявив: присягали цареві, а володіють нами гетьман і старшина, «и ныне мы от их владенья в конец погибаем..., а ожидаем де милости мы от государя воевод»⁸².

Крім того, Желябужський описував незадоволення рядових козаків і міщан самовільними діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема втручанням у трансільвансько-польські стосунки тощо. Все це значною мірою сприяло утвердженню в свідомості царських сановників переконання в бажаності та своєчасності проведення більш жорсткого курсу в стосунках з гетьманом, а також спричинило активізацію антигетьманських, антидержавних сил в Україні. Зокрема, трохи згодом Виговський заявив московському представнику, що «первые бунты зачелись в войске от посланца царского величества Ивана Желябовского...»⁸³

Незважаючи на погіршення стану здоров'я, Хмельницький наполегливо проводить політику, спрямовану на утвердження незалежної Української держави. Так, під час переговорів з Бутурліним він рішуче відхиляє претензії московських представників як такі, що не мають реальних підстав, підтверджених попередніми домовленостями сторін, або ж такі, що їх втратили внаслідок сепаратистських дій Москви, які завдали шкоди українським інтересам. Зокрема, на вимогу бояр розірвати союз з Швецією гетьман твердо відповів: «От Свейского де короля николи он отлучен не будет, потому что у них дружба и приязнь и згода давняя... и Шведы де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чом слово молвят...» (виділено нами. — В. Г.), підкреслюючи тим самим порушення московською стороною договірних зобов'язань — «...а царское де величество над ним, гетманом, и надо всем Войском Запорожским учинил было немилосердие свое: смиряся с Поляки, хотел был нас отдать Полякам в руки...»⁸⁴ Крім того, у розмові з послами гетьман піддав гострій критиці зовнішньополітичну діяльність Москви, зазначивши, що «только де того мне, гетману, в диво, что ему, великому государю..., бояре доброго ничего не порадят: коруною Польскою еще не обладали и о миру в совершение еще не привели, а с другом панством, с Шведы, войну всчали!»⁸⁵

Не менш рішучою була відповідь Хмельницького й щодо перебування воєвод в Україні та надходження податних коштів до Москви. На аудієнції 10 червня Богдан заявив, що «...судье

де Самойлу и полковнику Тетере он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городех — в Чернигове, в Переяславе, в Нежине — велел быти своего царского величества воеводам, а доходы бы, собирая, отдавати царского величества воеводам»⁸⁶. Аналогічними були відповіді гетьмана й на інші претензії Москви.

Однак політичні реалії середини 1657 р. не сприяли цілковитому вивільненню Війська Запорозького з-під влади московського монарха. Прорахунки в сфері зовнішньої політики зумовили загострення ситуації на українських кордонах. Зокрема, військова кампанія А. Ждановича призвела до погіршення українсько-кримських стосунків. Уже 7 травня брацлавський полковник М. Зеленський інформував Чигирин, що хан, «...Днепр перешод, стоит под Конкой... Дедиць Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись»⁸⁷. Тривожна інформація в цей час надходила й з інших джерел⁸⁸.

Небезпечність ситуації, зумовлена загрозою зовнішньої агресії, значно посилювалася внаслідок негативного розвитку подій у середині країни. Соціальна диференціація суспільства та посилення впливу старшини на життя держави, що відбуваються на тлі ігнорування останньою соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва, спричиняють загострення соціальних антагонізмів, яке на початок квітня акумулюється в антигетьманські, антистаршинські виступи на Запорожжі⁸⁹ (влітку в них бере участь козацьке військо)⁹⁰. Вкрай небезпечні процеси відбуваються у цей час і у вищому керівництві, де складаються дві партії. Одна з них, очолювана генеральним писарем Виговським, сповідуючи олігархічні ідеали, виступає проти династичних планів Богдана, таким чином підсвідомо закладаючи міну уповільненої дії під конструкцію національної держави.

За таких умов українське керівництво змушене пом'якшити свою позицію у стосунках з Москвою. Саме тому, наприклад, Богдан Хмельницький, висловивши 10 червня рішучий протест проти претензій Москви, вже 12 доклав зусиль для того, щоб дезавувувати попередні заяви⁹¹. Ще активніше діяв Виговський, котрий у той час, висловлюючись сучасною політичною термінологією, розпочав свою передвиборну кампанію⁹².

На початку травня гетьман направляє до Москви Ф. Коробку, який мав розповісти про критичну ситуацію, викликану загрозою зовнішньої агресії⁹³. 3, 26 і 29 липня він надіслав листи воєводі Г. Г. Ромодановському, в яких просив надати військову допомогу Україні⁹⁴. 20 липня листи аналогічного змісту надсилаються Олексію Михайловичу, ближнім боярам І. Милославському та

Б. Морозову, думному дякові А. Іванову⁹⁵. У них повідомлялося про відрядження до Москви посольства П. Тетері, основним завданням якого було нівелювати негативні наслідки діяльності українського керівництва на міжнародній арені та добитися одержання військової допомоги союзника⁹⁶.

Шведський посол Лільєкрон, який прибув в Україну для розторгнення спілки козаків з Москвою та створення українсько-шведського союзу, на основі аналізу ситуації у Війську Запорозькому та настроїв його керівництва дійшов висновку, що немає можливості успішно виконати покладену на нього місію⁹⁷.

Незважаючи на ситуацію, гетьман не відмовився від намірів добитися повної незалежності козацької держави. Навіть за умови перебування в Чигирині московського посольства український уряд продовжує проводити активну дипломатичну діяльність. Так, 12 червня Бутурлін занотовує до статейного списку: «Свейский посол был у гетмана на дворѣ, а после того был Ракоцы, Венгерский посланец...», а також дипломатичні агенти молдавського та мултянського правителів⁹⁸.

Тому в Москві покладали великі надії на нові гетьманські вибори, сподіваючись під час їх проведення добитися від української сторони взяти на себе більш жорсткі зобов'язання. Ще в середині лютого 1657 р. уряд Олексія Михайловича, дізнавшись про хворобу Хмельницького, наказав стольнику В. Кікіну «...проведовать, кого войском Запорожским хотят выбрать на его, Богданово, место гетманом: писаря ли Ивана Выговского или иного кого, или о гетмане хотят послать быть челом к государю, кого им государь пожалует, велит учинить гетманом; и нет ли в Черкасах шатости»⁹⁹. А у червні Ф. Бутурлін пише цареві, що на рішення Корсунської ради щодо передачі булави Юрію не слід звертати уваги, оскільки «...по смерти де гетманове будет тому слову и отмена, то де все будет на воле твоей великого государя: кого ты, великий государь, пожалуеш велишь быть над войском Запорожским гетманом, тот и будет (виділено нами. — В. Г.)»¹⁰⁰.

Отже, українсько-московські відносини на середину 1657 р. набувають вкрай небезпечного, критичного характеру. Проведення Москвою жорсткого політичного курсу щодо України за умов загострення соціально-політичних суперечностей в українському суспільстві різко дисонує з державотворчими планами її керівництва та стає своєрідним каталізатором внутрішніх конфліктів у Війську Запорозькому, переростаючи таким чином в одну з важливих передумов Руїни.

¹ Див: *Голобуцький В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.—К., 1962; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.—К., 1955; *Кучернюк М.Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648—1654).—Львів, 1980; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).—К., 1940; *Петровський М.Н.* З українсько-російського листування 1649 року // Наук.зап. Ін-ту історії і археології АН УРСР.—К., 1943.—Кн.1; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.—К., 1959; та ін.

² *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.—К.1992.

³ Див: *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы* в 3-х т.—М., 1954.—Т.2.—№ 12.—С.32; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).—К., 1940.—С.55—58; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.—К., 1955.—С. 89—95 та ін.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР).—Т.3.—М., 1861.—С.188.

⁵ Акты ЮЗР.—Т.3.—С.207—208.

⁶ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси.—К., 1931, т.9, ч.2, с.760.

⁷ Акты ЮЗР.—Т.10, № 8.—М., 1861.—С.449.

⁸ Там же.

⁹ Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.).—К., 1954.—С.54; *Навіки разом: Матеріали та документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.*—К., 1979.—С.5.

¹⁰ *Алексеев А.* Русское государственное право.—СПб., 1897.—С.194; *Андреев Н.Е.* Переяславский договор.—Франкфурт, 1953.—С.100; *Нольде Б.* Очерки русского государственного права.—СПб., 1911.—С.287—331; *Одинец Д.М.* Присоединение Украины к Московскому государству.—Париж, 1936.—С.56—57; *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк.—Пг., 1915.—С.71—72.

¹¹ *Липинський В.* Україна на переломі: 1657—1659.—Відень, 1920.—С.30; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654.—Нью-Йорк, 1954.—С.67; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 р.—Нью-Йорк, 1954.—С.77; *Іваницький С.* Переяславський договір з 1654 року. Правна якість закладеного цим договором відношення сторін.—Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1954.—С.35—36.

¹² Шелухин С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — С. 51; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 47—48.

¹³ Галайчук Б. Царські компетенції на основі Переяславського договору // Зап. НТШ. — Т. 169. — Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962 — С. 327—335.

¹⁴ Василенко Н. П. К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — Кн. 11. — С. 242—270; Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб., 1899. — С. 84—85.

¹⁵ Дьяконов М. Очерки государственного и общественного строя Древней Руси. — СПб., 1912. — С. 246—247.

¹⁶ Андрусак М. Переяславський договір // Зб. матеріалів наукової конференції НТШ. — Торонто, 1954. — С. 83—86; Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 868; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 363—364; Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції. — С. 21—22; Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Московією 1654 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 314—315; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 28—52; Лащенко Р. Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем // Ювілейний збірник в честь проф. Ст. Дністрянського. — Прага, 1923. — С. 75—76.

¹⁷ Липинський В. Назв. праця. — С. 27—35; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини та Переяславська угода 1654 року // Український історик. — 1965. — № 3—4. — С. 11—14; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 20.

¹⁸ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 179.

¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10, № 15. — С. 673.

²⁰ Там же. — № 8, с. 448—449.

²¹ Там же. — № 15, с. 683—686, 690.

²² Див.: Степанков В. С. Формування державної ідеї в українській козацькій республіці // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — К. Черкаси, 1992. — С. 31—33; Степанков В. С. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 103—111.

²³ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 1040.

²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 115—117.

²⁵ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 1040.

²⁶ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908, ч. 3, т. 6, № 23, с. 76—77.

- ²⁷ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1105.
- ²⁸ Собрание государственных грамот и договоров.—Ч.3.—М., 1822.—С.537; Полное собрание законов Российской империи (Далі—ПСЗ).—М., 1830.—Т.1, № 164.
- ²⁹ Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 30, с.90.
- ³⁰ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1078.
- ³¹ *Аленский П.* Путешествие антиохиского патриарха Макария в Россию в половине XVII века.—Кн.ІІ.—М., 1897.—С.116.
- ³² Див.: *Санин Г.А.* Отношение России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.—М., 1987.—С.114.
- ³³ *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.—М., 1987.—С.114.
- ³⁴ Памятники дипломатических сношении древней России с державами иностранными.—Т.3.—СПб., 1854.—С.414—416.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Акты ЮЗР.—Т.3.—С.551.
- ³⁷ Акты Московского государства.—Т.2: Разрядный приказ, Московский стол. 1635—1659.—СПб., 1894.—№ 810.—С.495.
- ³⁸ Там же.—№ 828.—С.504.
- ³⁹ Цит.за: *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1215.
- ⁴⁰ Сибирский сборник.—Т.1—Ч.2.—М., 1845.—С.7.
- ⁴¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.—Вып.1.—К., 1911.—С.39—51.
- ⁴² *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года).—Саратов, 1960.—С.40—41.
- ⁴³ *Башини-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.).—Ч.3.—М., 1899.—С.130; *Галактионов И.В.* Указ.соч.—С.42.
- ⁴⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси.—Т.9.—Ч.2.—К., 1929.—С.1217—1218.
- ⁴⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).—№ 880.—К., 1961.—С.502; № 388.—С.511; № 396.—С.522—523; та ін.
- ⁴⁶ Там же.—№ 394.—С.519; № 397.—С.523—524.
- ⁴⁷ Цит.за: *Цибульський В.І.* Віленська угода 1656 року у зарубіжній історіографії // Українська козацька держава.—С.196.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ *Липинський В.* Назв.праця.—С.40—45.
- ⁵⁰ *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.—С.21.
- ⁵¹ Акты ЮЗР.—Т.3, № 367.—С.552.
- ⁵² Там же.—№ 364.—С.549.

- ⁵³ Там же. — С. 557; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С. 1307; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 327—328.
- ⁵⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 6, № 16, с. 127—128.
- ⁵⁵ Там же. — № 17, с. 129.
- ⁵⁶ Документи Богдана Хмельницького. — № 422. — С. 551.
- ⁵⁷ Там же. — № 457. — С. 597; *Олянич Д.* Українсько-бранденбургські політичні зносини в XVII ст. // *Зап. НТШ.* — Т. 151. — С. 151—179.
- ⁵⁸ *Крип'якевич І.П.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 181.
- ⁵⁹ *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С. 1305, 1328—1329 та ін.; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст. — С. 22—23.
- ⁶⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 6, № 30, с. 89.
- ⁶¹ Там же. — С. 90.
- ⁶² *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С. 1108.
- ⁶³ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 6, № 95, с. 278.
- ⁶⁴ Див.: *Степанков В.С.* Формування державної ідеї. — С. 31—33; *Степанков В.С.* Програма державного будівництва Богдана Хмельницького. — С. 103—111.
- ⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 11, прибав. № 2. — С. 764.
- ⁶⁶ Архив Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр 31, арк. 89; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст. — С. 24—25.
- ⁶⁷ *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С. 1378; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — С. 468.
- ⁶⁸ Цит. за: *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С. 1364.
- ⁶⁹ Там же. — С. 866.
- ⁷⁰ *Крип'якевич І.П.* Історія України. — С. 179.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 10, № 8. — С. 478—484.
- ⁷² Там же. — С. 482.
- ⁷³ Там же. — Т. 3, № 369, с. 579.
- ⁷⁴ *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С. 1032—1033.
- ⁷⁵ Там же. — С. 1205—1206.
- ⁷⁶ Там же. — С. 1205.
- ⁷⁷ Див.: Акты ЮЗР. — Т. 15, № 8. — С. 117—133.
- ⁷⁸ Сибирский сборник. — Ч. 2. — № 19. — С. 51.
- ⁷⁹ *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С. 1350.
- ⁸⁰ Акты ЮЗР. — Т. 3, № 369. — С. 576—580.
- ⁸¹ Там же. — С. 568.
- ⁸² Русская историческая библиотека. — Т. 8. — СПб., 18... *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С. 1382.
- ⁸³ Акты ЮЗР. — Т. 4, № 8. — С. 126.

- ⁸⁴ Там же.—Т.3, № 369, с.569.
- ⁸⁵ Там же.—С.570.
- ⁸⁶ Там же.—С.569.
- ⁸⁷ Там же.—Т.11, прибав. № 1, с.702.
- ⁸⁸ Там же.—С.695—696; Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 8, с.31—33; Жерела до Історії України-Руси.—Т.12.—№ 598.—Львів, 1912.—С.508.
- ⁸⁹ Архів Інституту Історії України НАН України, оп.3, спр.19, арк. 12; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.—С.25.
- ⁹⁰ Акты ЮЗР.—Т.11, прибав.№ 3.—С.799; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.—С.26.
- ⁹¹ Див: Акты ЮЗР.—Т.3, № 369.—С.576—580.
- ⁹² Там же.—С.572.
- ⁹³ Документи Богдана Хмельницького.—№ 445.—С.582.
- ⁹⁴ Там же.—№ 458, .—С.597—598; № 468.—С.611—613; № 469.—С. 614; № 472.—616—617; № 473.—С.617—618; Неопубліковані листи Богдана Хмельницького, 1650—1657 рр. // ЗНТШ.—Т.149.—С.122—188.
- ⁹⁵ Документи Богдана Хмельницького.—№ 464.—С.606—608; № 465.—С.608—609; № 466.—С.609—610; № 467.—С.610—611; Акты ЮЗР.—Т. 11, прибав. № 2.—С.714—718, 749—756.
- ⁹⁶ Акты ЮЗР.—Т.11, прибав № 2.—С.713—714, 751, 753; Документи Богдана Хмельницького.—№ 464.—С.606—607; № 466.—С.609—610; № 467.—С.610—611.
- ⁹⁷ Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 52, с.296—297.
- ⁹⁸ Акты ЮЗР.—Т.3, № 369.—С.573.
- ⁹⁹ Синбирский сборник.—Ч.2.—№ 19.—С.56.
- ¹⁰⁰ Акты ЮЗР.—Т.11, прибав. № 1.—С.682.